

הבית על גדת הנחל

מבנה הבטון הנטוש, העומד על גדת הירקון בתחומי הגן הלאומי מקורות הירקון, הוא בית הבטון הראשון שנבנה בארץ ישראל. למה ואיך הוא נבנה, מה מיוחד בו ומדוע חשוב לשמר אותו ולפתוח אותו למטיילים?

כתבו: טל בן נון גלז וזאב מרגלית

כל הנוסע על כביש 5 מצומת ירקונים לכיוון ראש העין וכביש 6, או רוכב על שביל האופניים לאורך הירקון ממקורותיו, מבחין בצד הדרך במבנה דו־קומתי מוזר ומסקרן. המבנה אפור, בעל חלונות עם קשתות מסוגים שונים והסגנון האדריכלי שלו מזכיר את בתי האבן הנוספים הפזורים לאורך הירקון. הבית נטוש כבר שנים רבות ומגודר, אך אפשר להבחין בצינורות עתירי קוטר הנמצאים סביבו ובשלטים של חברת מקורות.

התפתחות ענף הפרדסנות

קצת רקע היסטורי. בתחילת המאה ה-20 זרם נחל הירקון בעוצמה והמים שפעו מהמעיינות. לאורך הירקון, שהיה כמעט בלתי אפשרי לחצות אותו, נבנו מתקנים לשימוש במימיו, בהם טחנות קמח שהופעלו בכוח המים (אפשר לראות היום באתר ההיסטורי "שבע טחנות" הנמצא על גדות הירקון בתחומי פארק יהושע בתל אביב) ומתקני שאיבה שונים. בתקופה זו החל להתפתח ענף הפרדסנות, שהוביל לשינוי כלכלי בארץ ישראל. הפרדסים הראשונים ניטעו ביפו, שמי התהום בסביבתה

בית הבטון הראשון בישראל. תחליף זול, מהיר וחזק לבנייה באבן שהייתה עד אז בשימוש צילום: איליה מלניקוב

היו גבוהים דיים כדי לספק כמות גדולה של מים להשקיית עצי ההדר באמצעי שאיבה פשוטים כמו בארות אנטיליה. העושר שהניבו הפרדסים בא לידי ביטוי בהקמתם של בתי באר (מבנים שהוקמו סביב בארות מים, בעיקר סמוך לפרדסים) שהוסבו למבני נופש מפוארים עבור עשירי יפו. מאוחר יותר, עם התחלת השימוש במשאבות מכניות, התפשט ענף ההדרים למושבות העלייה הראשונה - רחובות, ראשון לציון ונס ציונה, ושם כבר היה צורך לחפור לעומק רב ולהפעיל משאבות חזקות כדי לספק מים להשקיית הפרדסים. בהמשך, התפתח הענף גם לפתח תקווה. לה היה יתרון על פני המושבות האחרות בשל הקרבה לירקון, שהיה מקור מים עילי זמין, אך עדיין היה צריך למצוא את הדרך לשאוב ממנו את המים להשקיית הפרדסים.

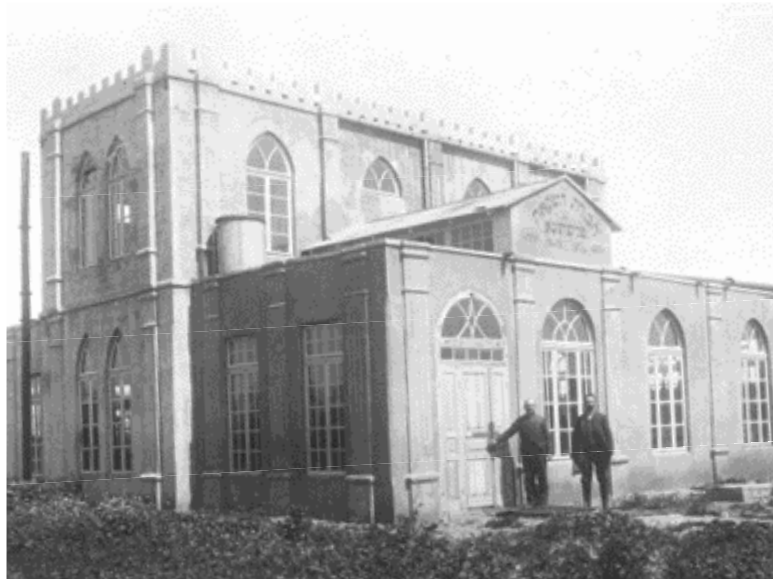
כאן נולד הצורך בהקמת מכון שאיבה וכך התחיל סיפורו של בית הבטון הראשון בארץ ישראל. אותו מבנה, שעומד היום מצדו הדרומי של כביש מס' 5, ליד נפתול הירקון, היה בעצם "בית" למשאבות ענק שהובאו מגרמניה לשאיבת מי הירקון לצורך השקיית הפרדסים. בשנת 1909 עלה ארצה בצלאל יפה שהתמחה בטכנולוגיות שאיבה, וייסד את חברת פלשתינה כדי לייבא טכנולוגיות מודרניות שיאפשרו את התפתחות ענף הפרדסנות. בשנת 1911 חתמה החברה על חוזה עם ועד פתח תקווה להקמת מכון שאיבה בתנאי חכירה ל-30 שנה, שאחריהן יועבר המכון לבעלות הוועד. באחריות החברה הייתה השקיית 1,500 דונם של פרדסים. ביולי 1913 נחנך המכון וכבר בשנה הראשונה הוא השקה מאות דונמים של פרדסים שהתרחבו בהמשך. בשנת 1914, עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, נקלע המכון לקשיים בשל מחסור בדלק להפעלת המשאבה המשוכללת שהובאה מגרמניה, ולכן חזרו להשתמש במשאבה הראשונה, שאותה אפשר היה להפעיל בעזרת פחמי עץ.

בית המשאבות

מכון שאיבה (שזכה לכינוי בית הבטון) נבנה סביב המשאבות. תמונות משלבי הבנייה הראשונים מראות כי לאחר שהמשאבה הובאה מגרמניה ועוגנה במקומה, נבנה סביבה שלד ברזל ועליו נוצקו הקירות בבטון. שיטת

ממבנה נטוש לאתר היסטורי פתוח למבקרים

על פי הניתוח של תיק התיעוד ובשילוב הצרכים העכשוויים, הוחלט כי בית הבטון ישמש כתחנת מנוחה והתרעננות על ציד הירקון. השימושים החדשים למבנה שתוכנן לפני 100 שנה, מחייבים שינויים כדי להתאים אותו לתקני הבטיחות של ימינו, אבל שינויים אלו ייעשו באופן רגיש ועדין. כך שלא ישנו את אופיו של המבנה. סביבת המבנה תפותח באופן מינימלי כדי לא לפגוע באותנטיות שלה. לשם כך תוכנן מגרש חניה מרוחק ומגונן. במבנה עצמו, בקומה הראשונה, מתוכננות תצוגה היסטורית (ייתכן שאפילו עם המשאבה) וקפיטריה קטנה. בקומה השנייה יהיו משרדים, חדר סמינרים ומקום לאנשי הצפרות של פתח תקווה. העורכים טיבוטי ציפורים בסביבה. מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ורשות הטבע והגנים מייחסות למקום חשיבות ברמה הלאומית ופועלות במרץ כדי לשמר את המבנה ואת הסיפור החלוצי שהוא מייצג. למען הדורות הבאים. כיום הושלם תיק התיעוד, הוכנו תוכניות אדריכלות והנדסה ונערכים דיונים על היתרי הבנייה הנדרשים. בשנה הבאה יחלו פעולות השימור וההפעלה של בית הבטון, ובכך יוחזרו למקום ייחודו והערכים ההיסטוריים הגלומים בו.

נתן שיפריס והאדריכל גדליהו וילבושביץ' בחזית הדרומית-מערבית של בית הבטון, 1918. צילום: סוסקין, באדיבות ארכיון פתח תקווה

מתעדים ומשמרים

בהמשך לתהליך שיקום הנחל, הוחלט לשקם גם את בית הבטון. כבר בשנת 1995 הובילה רשות הגנים הלאומיים (בהמשך התאחדו רשות שמורות הטבע ורשות הגנים הלאומיים) פרויקט להצלת המבנה, שעליו הופקדו יוני שילה והאדריכל אמנון בר אור. על התייעוד הפיזי ועל תכנון השימור של המבנה היה אחראי משרד האדריכלים ח. ברסלבי. המבנה עבר שימור בסיסי - הוא חוזק ויוצב, אך הטיפול בו נעשה רק ברמת השלד והעיטורים מבטון. מאז ועד היום, במשך 20 שנה כמעט, עומד המבנה מגודר, שמור יחסית אך ללא כל שימוש. עם זאת, הוא נמצא ממש על שביל ישראל ושביל האופניים שליד הירקון, וכל מי שעובר שם יכול לראות את המבנה מבחוץ, אם כי לא להיכנס אליו.

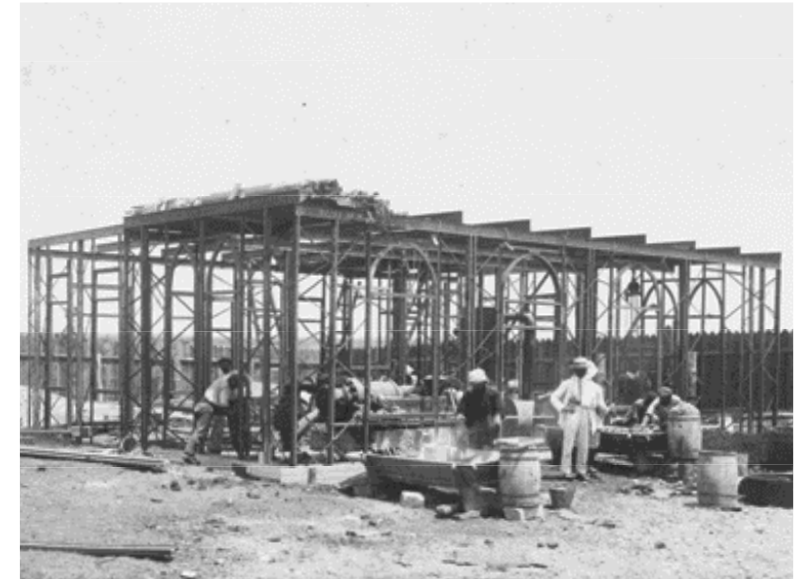
ההחלטה לשקם את בית הבטון הייתה יוזמה משותפת של כל הגופים שיש להם נגיעה למקום - רשות הטבע והגנים, האחראית על הגן הלאומי ירקון שבתחומו נמצא המבנה, וחברת מקורות, שהמבנה שייך לה בהיותו מכון שאיבה. אליהם חברו רשות נחל ירקון, מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ועיריית פתח תקווה כדי להפוך את המבנה לתחנת מנוחה והתרעננות על ציר הירקון (ראו מסגרת עמ' 47). עבודות ההצלה שנעשו לפני 20 שנה שמרו עליו שלא ייהרס, וזו הסיבה שהוא עומד על תלו עד היום. כעת הכוונה היא "להפיח בו חיים" ולהשמיש אותו (מבנים היסטוריים נשמרים רק כאשר יש בהם שימוש רציף וכשדואגים לתחזוקתם השוטפת). פרויקט השימור והפיתוח של בית הבטון הוא מיזם ראשון בשורה של פרויקטים במסגרת שיתוף פעולה נרחב שהוחלט עליו בין מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל לרשות הטבע והגנים. תהליך השימור מתחיל בחקר ההיסטוריה ובניתוח פיזי של המבנה (מה שקרוי בשפה המקצועית "תיק תיעוד"). את התיעוד ההיסטורי לבית הבטון הכין משה מגיד, דוקטורנט באוניברסיטה העברית שחקר את ההיסטוריה של המקום, והתיעוד הפיזי הסתמך על התיעוד שנעשה על ידי

מל"ל אפשר לראות את שיטות ההשקיה ההיסטוריות של הפרדסים ובין השאר את תעלות הבטון).

מכון שאיבה היה המבנה הראשון בארץ שנבנה כולו מבטון. המקום הוא ערש החדשנות הארץ ישראלית, הן בתחום ענף הבנייה והן בתחום ענף שאיבה. המתכנן היה האדריכל והמהנדס גדליה וילבושביץ. המבנה היה מבנה תעשייה שלא נועד לשמש למגורים ומעולם לא שימש לצורך זה. עם זאת, הוא נבנה כהצהרה מודרנית וחדשנית, בסגנון האקלקטי שהיה אופייני באותה תקופה ושילב סגנונות בנייה שונים בבניין אחד.

לאחר מותו של יפה, החל פנחס רוטנברג ("הזקן מנהריים") לשאת ולתת עם היורשים כדי לרכוש את המניות ואת המכון. מאמציו נשאו פרי וחברת בת של חברת החשמל לארץ ישראל בשם ירקון רכשה את המקום. מנועי הדיזל הגדולים הוחלפו במנועי חשמל שהובלו למקום בקו מיוחד (עד היום עמוד אחד מקו החשמל הזה עומד בסמוך לבית הבטון) והחברה המשיכה את שאיבה עבור איכרי פתח תקווה, לאחר שאלה חתמו על התחייבות להשתמש במים שהיו נגועים בבילהרציה (מחלה טפילית), אך ורק להשקיה.

בתחילת שנות ה-50, לאחר הקמת מפעל ירקון נגב, שבו נאספו המים של מעיינות הירקון והובלו בצינורות אל הנגב, ירד מפלס המים באופן משמעותי ולכן אי אפשר היה עוד להשקות על ידי שאיבה ישירות מהנחל, והשאיבה בבית הבטון הופסקה. בתחילת שנות ה-70 עבר בית הבטון לרשות חברת מקורות, המחזיקה בבעלות על המקום עד היום. הנחל המשיך להזדהם וזרמו בו שפכים רעילים שחיסלו את הצומח ואת החי ושיקעו בקרקעיתו בוצה רעילה. בשנים האחרונות שוקמו חלקים ניכרים מנחל הירקון. לחלקו המזרחי (שבגדתו שוכן המבנה), הנמצא בתחומי הגן הלאומי מקורות הירקון, הוזרמו מים נקיים. כתוצאה מכך חזרו הצמחייה והחי אל הנחל והיום מטיילים רבים פוקדים את שבילי הטיול והאופניים שהוקמו לאורך הירקון.

המשאבה הובאה מגרמניה ועוגנה במקומה, סביבה נבנה שלד ברזל ועליו נוצקו הקירות בבטון צילום: סוסקין, באדיבות ארכיון פתח תקווה

חנוכת המבנה בשנת 1912. בשלב זה נבנו רק החזית הדרומית (דוקומתי) ואגף צפוני צילום: סוסקין, באדיבות ארכיון פתח תקווה

בנייה זו בבטון על שלד ברזל הובאה לארץ על ידי דניאל ליכטנשטיין, שנודע בכינויו אבו צמנטה. ליכטנשטיין עלה ארצה ב-1910 ופיתח את הבנייה בבטון כתחליף זול, מהיר וחזק לבנייה באבן שהייתה עד אז בשימוש. הוא השתמש בבטון לבניית בריכות אגירה (לדוגמה במושבת הטמפלרים וילהלמה, כיום בני עטרות) ותעלות השקיה, שלהקמתן נדרשו פחות מקום ופחות חומר, ואשר היו חזקות מאוד (בחצר המוזיאון בכפר

סביבת המבנה תפוח אבל באופן מינימלי כדי לא לפגוע באותנטיות שלה. בקומה הראשונה מתוכננות תצוגה היסטורית (ייתכן שאפילו עם המשאבה) וקפיטריה קטנה

משרד האדריכלים ח. ברסלבי בעבר. בהכנת תיק כזה בוחנים את האירועים ההיסטוריים שעברו על המבנה ואת ההתפתחות שלו מתוך מסמכים, תצלומים ועדויות. כך למדנו למשל שהמבנה נבנה בשני שלבים - בשלב הראשון נבנו האגף הצפוני (הקרוב היום לכביש מס' 5) והאגף המרכזי בן שתי הקומות. בשנת 1914 פרצה כאמור מלחמת העולם הראשונה והכסף אזל, ורק בתום המלחמה גויס עוד כסף ונבנה האגף הדרומי, שדרכו נכנסים היום אל המבנה. תמונות שצולמו במהלך הבנייה מראות שקודם הוצבו המשאבות, וסביבן נבנה שלד ברזל שעליו יצקו את הקירות. המסמכים מלמדים אותנו מהיכן יובאה המשאבה, מי נסע לבחור ולקנות אותה ופרטים רבים אחרים. התיעוד ההיסטורי מלמד אותנו על חשיבות המקום, על החדשנות פורצת הדרך שלו וגם על טכנולוגיית הבנייה ופרטי המבנה כך שנוכל לשמר אותו בדיוק מרבי. סיפורו של בית הבטון מגלם את היצירתיות והעשייה בהיסטוריה של הציונות ושזור בפעילות החלוצית של תשתיות המים והחשמל בארץ ישראל ובחייהם של רבים מחלוצי התעשייה וההנדסה, ומכאן החשיבות להשיבו לתודעה הציבורית.

הכותבים הם: מנהלת מחוז מרכז, מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, ומנהל אגף שימור ופיתוח, רשות הטבע והגנים